

ARTYKUŁY

VIRUNUM (MAGDALENSBERG), CZYLI PERSPEKTYWY BADAŃ NAD RZYMSKIMI MIASTAMI PROWINCJALNYMI¹

ZOFIA KACZMAREK

ABSTRACT. *Virunum (Magdalensberg) – prospects for research on Roman provincial cities.* The Roman Empire is one of the most important phenomena in the history of Europe. For several centuries, it expanded largely undisturbed, and its cities, built on its frontiers, not only testified to its greatness but also served as a guarantee of the enduring nature of Roman ideals. This study investigates the processes of Romanization and urban development in the settlements of Magdalensberg and Virunum, Carinthia, Austria. It is based on an interdisciplinary approach combining archaeological, epigraphic, and historical analysis to reconstruct the chronology and character of urban development. Moreover, architectural remains, inscriptions, and material culture are examined to assess the mechanisms of Roman cultural transmission and local adaptation. The findings indicate that Romanization in Noricum predated formal annexation and was initially stimulated by commercial and cultural exchange with Aquileia. Magdalensberg emerged as a center reflecting Italian architectural models, while the foundation of Virunum under Claudius represented the full institutional and spatial integration of the province. The evidence reveals a dynamic process of cultural negotiation that produces a provincial identity. And since the Roman culture lies at the foundations of modern Europe, the research into the Roman cities of the North-West has a significant impact on the broader study of European history.

STRESZCZENIE. Imperium Rzymskie jest jednym z największych fenomenów w dziejach Europy. Przez kilka stuleci rozwijało się w dużej mierze bez przeszkód, a zakładane w obrębie *limesu* miasta nie tylko świadczyły o jego potęgę, lecz także stanowiły gwarancję trwałości ideałów rzymskich. Artykuł ten podejmuje analizę procesów romanizacji i urbanizacji w osadzie na Magdalensbergu i w Virunum, położonych w Karyntii (Austria). Badania oparte są na podejściu interdyscyplinarnym, łączącym źródła archeologiczne, epigraficzne i historyczne, w celu rekonstrukcji chronologii oraz charakteru przemian urbanistycznych. Ponadto poddane analizie pozostałości architektoniczne, inskrypcje i kultura materialna pozwalają określić mechanizmy transmisji kultury rzymskiej oraz lokalnej do nich adaptacji. Wyniki badań wskazują, że proces romanizacji w Noricum rozpoczął się jeszcze przed formalną aneksją prowincji i został początkowo zainicjowany przez kontakty handlowe i kulturowe z Akwileją. Magdalensberg wykształcił się jako ośrodek, odzwierciedlający italskie wzorce architektoniczne, natomiast założenie Virunum za panowania cesarza Klaudiusza oznaczało pełną instytucjonalną i przestrzenną integrację prowincji z imperium. Zgromadzone świadectwa ukazują dynamiczny proces negocjacji kulturowych, prowadzący do ukształtowania się tożsamości prowincjonalnej. A ponieważ kultura rzymska stanowi fundament współczesnej Europy, badania nad miastami rzymskimi północno-zachodnich prowincji, mają istotne znaczenie dla szerszych studiów nad historią europejską.

¹ Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego *Romanizacja obszarów zurbanizowanych w prowincjach reńsko-dunajskich Cesarstwa Rzymskiego (I–III w. n.e.)* UMO–2015/19/B/HS3/00547 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Autorka: Zofia Kaczmarek, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Antropologii i Kulturoznawstwa, ul. A. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska, zofia.kaczmarek@amu.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8478-7191>

Keywords: Virunum, Magdalensberg, provinces, Roman city, Romanization

Słowa kluczowe: Virunum, Magdalensberg, prowincje, miasto rzymskie, romanizacja

Balkanica Posnaniensia. Acta et studia, XXXII, Poznań 2025, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 7–28, ISBN 978-83-67284-72-1, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2025.32.1>

Imperium Rzymskie pozostaje jednym z największych fenomenów historii Europy, między innymi dlatego, że okres dominacji jego kultury na Starym Kontynencie znalazł odzwierciedlenie w tak wielu dziedzinach współczesności, począwszy od prawa, poprzez kulturę, na języku skończywszy. Rzymianie, zajmując coraz to nowe terytoria, zakładali miasta, te zaś stawały się nie tylko centrami administracyjnymi, ułatwiając zarządzanie nowymi prowincjami, ale także ważnymi ośrodkami gospodarczymi i kulturalnymi. Najistotniejszym jednak jest fakt, że stawały się ośrodkami, w których ludność, zarówno ta napływowa, pochodząca z całego Imperium, jak i ta lokalna, odnajdowała przestrzeń do realizacji swoich celów i zamierzeń. Dzięki nim rzymski styl życia z jego upodobaniem do rytualizacji życia społecznego, widowiskami i językiem, rozpowszechnił się mieszając się z pierwiastkiem lokalnym w procesie, który nazwano romanizacją. Proces ten doprowadził do wykształcenia się na rozległym obszarze Europy społeczeństwa prowincjonalnego.

Jednocześnie rezultatem rzymskiego podboju był podział kontynentu na dwie części: jedną włączono do szeroko pojmowanego świata śródziemnomorskiego, druga, oddzielona limesem, długo po upadku Cesarstwa Rzymskiego pozostawała na innym stopniu rozwoju. Badania nad procesami powstawania, rozwoju i upadku miast w prowincjach przyczyniają się do lepszego poznania historii Europy oraz wpływu antyku na losy późniejszych państw.

MIASTA RZYMIAN A ROMANIZACJA

Problem romanizacji jest przedmiotem dyskusji już od ponad wieku². Niezależnie od metodologicznych założeń definicji, których wiele już powstało, wszystkie

² L. Mrozewicz, *Romanisierung als Integrationsfaktor des Imperium Romanum*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2017, t. 16, s. 281–293; M. Piegoń, *Romanizacja, kreolizacja, globalizacja, tożsamość czy*

sprowadzić można do jednego twierdzenia – Rzymianie pojawiając się na danym terytorium przynosili ze sobą zmiany. Oczywiście zmiany te dotyczyły różnych gałęzi życia codziennego w różnym stopniu, niemniej jednak stawały się zauważalnym elementem każdej kultury, która miała styczność z kulturą rzymską. Dlatego, pisząc o romanizacji obszarów Magdalensberg–Virunum, odnosić się będę do tych zjawisk społeczno-kulturowych, które zaobserwować można jedynie po przybyciu Rzymian na teren Karyntii. Ich największe natężenie zauważalne jest przede wszystkim w samym mieście. Obejmują one widoczne do dziś zespoły architektoniczne, zabytki kultury materialnej oraz trudniejsze do uchwycenia zmiany w sferze mentalnej i kultury niematerialnej. Zmiany te były istotne z punktu widzenia władzy centralnej, dla której ustanowienie kulturowego prymatu Rzymu mogło okazać się niezbędne w zbudowaniu i utrzymaniu administracji. Jednak i lokalna ludność musiała się z nimi zmierzyć w codziennym życiu zawodowym i rodzinnym. Zmiany te wpłynęły też na proces negocjowania ich tożsamości. Dla całego społeczeństwa miasta rzymskie, w tym omawiane osada na Magdalensbergu i Virunum, to miejsca centralne, w rozumieniu ośrodków, w których kumulacja zmian wymusiła ukształtowanie się nowych zwyczajów i tradycji, z nimi zaś nowego społeczeństwa³.

Osada na Magdalensbergu rozwinęła się ze względu na potrzeby tych, którzy na tym obszarze prowadzili swoje interesy. Samo położenie geograficzne tego ośrodka, w centralnej Karyntii, w sercu kraju Noricii, u zbiegu najważniejszych szlaków komercyjnych, w bezpośrednim sąsiedztwie złóż rud żelaza, wskazuje na jego centralne znaczenie, które znalazło odzwierciedlenie w jego pozycji w handlu. Jego historia zaczyna się jeszcze przed aneksją *Regnum Noricum*. Badania wykazują intensywne kontakty handlowe z włoską Akwileją, które wpłynęły na rozprzestrzenienie się kultury rzymskiej oraz języka łacińskiego, tym samym czyniąc z ośrodka negocjatora nowej prowincjonalno-rzymskiej tożsamości⁴.

też „stawanie się rzymianinem”? Kolonialne i postkolonialne spojrzenie na problem przemian kulturowych w imperium romanum, *Historyka* 50 (2020), s. 397–419.

³ F. Gerritsen, N. Roymans, *Central places and the construction of tribal identities. The case of the Late Iron Age Lower Rhine region* [w:] *Celtes et Gaulois, l'Archéologie face à l'Histoire*, 4: les mutations de la fin de l'âge du Fer. Actes de la table ronde de Cambridge, 7–8 juillet 2005. Glux-en-Glenne, red. C. Haselgrove, Bibracte 2006, s. 255; por. W. Christaller, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Vorbereitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Jena 1933; Harding A., *World systems, cores, and peripheries in prehistoric Europe*, „European Journal of Archaeology” 2013, t. 16, s. 379.

⁴ G. Piccottini, *Virunum l'ancienne: le site du Magdalensberg* [w:] *La naissance de la ville dans l'antiquité*, red. M. Reddé et al., Paris 2003, s. 186; L. Gregoratti, *Roman traders as a factor of Romanization in Noricum and in the Eastern Transalpine Region* [w:] *Processes of cultural change and integration in the Roman world*, red. S. T. Roselaar, Boston 2015, s. 240.

MAGDALENSBERG

Wczesne (pierwsze monety rzymskie znalezione na tym terenie datowane są na lata 172–151 p.n.e.⁵) i intensywne kontakty między mieszkańcami osady na Magdalensbergu a ludnością z południa Europy, głównie akwilejczykami, łączą się ze wzmożeniem handlu słynną stałą norycką, którego apogeum przypadało na czasy wojen galijskich i domowych Juliusza Cezara i iliryskich Augusta. Z początku mogły to być kontakty nieformalne, jako że nie ma w źródłach pisanych żadnej wzmianki o traktatach czy umowach między Celtami z *Regnum Noricii* a Rzymianami. W połowie I wieku p.n.e. *conventus* kupców rzymskich z Akwilei założył tu emporium na wzór osad italskich z centralnym placem, *forum*, otoczonym sklepami, z dominującą nad nimi bazyliką jako centrum administracyjnym, służącym przede wszystkim kupcom, obywatelom rzymskim. Status prawny osady jest nieznany, mogła ona funkcjonować jako quasi-municipium albo forum. Zanim więc Rzymianie pojawili się na tym terenie jako administratorzy i budowniczcy nowego ładu, osada na Magdalensbergu, przede wszystkim pod względem architektonicznym, stała się właściwie miastem rzymskim, choć znajdującym się w samym centrum kraju Noryków⁶.

Chronologicznie rozwój miasta można podzielić na trzy fazy, z których pierwsza przypada na lata 50. I wieku p.n.e., druga to okres po podboju Noricum przez Rzym w 15 r. p.n.e., trzecia zaś to odbudowa po trzęsieniu ziemi⁷. Pierwsza faza związana jest z istnieniem wspomnianego już *conventus civium Romanorum negotiandi causa in regno Norico*. Ów *conventus* jest wyjątkowym świadectwem dbałości o organizację i sprawność transakcji handlowych mimo braku oficjalnych traktatów. W tej pierwszej fazie istnienia osady już ukształtowano ją na wzór rzymski, wnosząc na południowym zboczu wzgórza Magdalensberg forum z tabernami i bazyliką po jego wschodniej stronie. Na zachodniej pierzei forum umiejscowiono siedzibę konwentu kupców. Przed podbojem z czasów Augusta wzniesiono po północnej stronie Magdalensbergu kilka osad, pośredników w handlu tak, by kupcy nie musieli szukać alternatywnych dróg na wzgórze⁸.

⁵ G. Alföldy, *Noricum*, Londyn 1974, s. 33.

⁶ K. Gostenčnik, *Die Stadt auf dem Magdalensberg und ihre Eliten*, „Carinthia” 2018, t. 208, s. 11–38; G. Piccottini, *Die Stadt auf dem Magdalensberg – ein spätkeltisches und frühromisches Zentrum im südlichen Noricum*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1977, t. 2, nr 6, s. 267–268, 294; idem, *Virunum* [w:] *Die autonomen Städte In Noricum und Pannonien: Noricum*, red. M. Šašel Kos, P. Scherrer, Ljubljana 2002, s. 1103; idem, *Virunum l'ancienne*, s. 175; K. Gostenčnik, H. Dolenz, *Wirtschaftsbauten in der frühromischen Stadt auf dem Magdalensberg in Kärnten* [w:] *Wirtschaftsbauten in der antiken Stadt. Internationales Kolloquium Karlsruhe 2012. Materialien zur Bauforschung und Baugeschichte 20*, red. U. Fellmeth J. Krüger, K. Ohr, J. J. Rasch, Karlsruhe 2016, s. 147; G. Alföldy, op. cit., s. 33; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation in Noricum*, Bonn 2017, s. 109.

⁷ M. Zimmermann wylicza cztery; ibidem, s. 109; K. Gostenčnik, H. Dolenz, op. cit., s. 145–146.

⁸ K. Gostenčnik, op. cit., s. 14–15; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 108–109, 113; G. Piccottini, *Die Stadt*, s. 293.

Trudno dziś stwierdzić z całą pewnością o jakich warunkach Rzymianie weszli do Noricum w 15 roku p.n.e. Aneksja tych terenów odbyła się w większej części pokojowo (przeciwko podbojowi protestowało tylko plemię Ambisontów), historycy cesarstwa nie podają żadnej istotnej kampanii wojennej przeciwko lokalnym plemionom. W każdym razie w 10 lub 9 roku p.n.e. postawiono w osadzie na Magdalensbergu tablice ku czci kobiet domu Augusta dedykowane przez kilka plemion noryckich, w tym Ambisontów, co odebrać można jednoznacznie jako akceptację rzymskiego zwierzchnictwa i faktyczne domknięcie procesu aneksji⁹. Podbój rzymski, który rozpoczął drugą fazę rozwoju osady, nie zakończył okresu jej prosperity, wręcz przeciwnie – mieszkańcy zostali wsparci nowymi siłami w postaci garnizonu iliryskiego, którego dowódcą został *praefectus civitatum*. W tej fazie największy rozkwit miasta przypada na panowanie Augusta i Tyberiusza¹⁰. Rzymianie dokonali dalszych zmian w strukturze osady choć zachowała ona nadal swoją funkcję ośrodka handlu.

Najważniejsze zmiany po rzymskim podboju dotyczyły dostosowania osady do potrzeb administracji. Po wschodniej stronie forum nadal funkcjonowała trójnawowa bazylika. Na zachodniej stronie forum, postawiono budynek, który, zapewne przeznaczony był dla władz i który, pomimo przebudów, zachował swój charakter przez cały czas istnienia miasta. Jego najbardziej intrygująca część, zwana „domem przedstawicieli” (*Repräsentationshaus*), nie posiada analogii na terenie całego Imperium. Udekorowana freskami i mozaikami, z pomieszczeniem interpretowanym jako archiwum z trzynastoma niszami, które korespondować mogą z trzynastoma plemionami wymienionymi przez Ptolemeusza, musiała pełnić funkcję miejsca zebrania *conventus Noricorum*. W jego bezpośrednim sąsiedztwie znaleziono ufundowane przez osiem noryckich *civitates* w 10 lub 9 roku p.n.e., rozłożone na czterech tablicach inskrypcje ku czci cesarzowej Liwii i Julii, córki Augusta i Julii Młodszej, wnuczki Augusta. Napisy mogły wspominać także Tyberiusza. Inskrypcje musiały być częścią prostokątnej bazy, na której stał posąg cesarski. Takie posągi umieszczano zwykle w najważniejszych centrach administracyjnych prowincji¹¹.

Trzecia faza rozwoju osady na Magdalensbergu nastąpiła po trzęsieniu ziemi z sierpnia 9 r. n.e. Wzniesiono wtedy więcej budowli użyteczności publicznej takich, jak termy w bezpośrednim sąsiedztwie budynków służących celom administracyjnym. Na północnej pierzei forum zaplanowano przestronną świątynię, która prawdopodobnie miała być dedykowana Augustowi i Romie, ale nigdy nie została ukończona. Budowa tej świątyni jest wyraźnym znakiem, że forum, a z nim i osada, przestaje pełnić tylko funkcje handlowe, jest przygotowywana do bycia centrum reprezentacyjnym prowincji¹².

⁹ G. Piccottini, *Zu den augustischen Ehreninschriften vom Magdalensberg*, „Carinthia I” 2005, t. 195, s. 55–56.

¹⁰ G. Piccottini, *Virunum l'ancienne*, s. 186; G. Alföldy, op. cit., s. 70.

¹¹ Ptol. Geogr. 2.13.2.; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 110, 117; G. Piccottini, *Die Stadt*, s. 277–280; idem, *Zu den augustischen*, s. 14–23; G. Alföldy, op. cit., s. 64, 67, 70.

¹² M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 111–112; G. Piccottini, *Virunum l'ancienne*, s. 186–187; G. Alföldy, op. cit., s. 70.

Ostatnia znacząca zmiana w historii Magdalensbergu nastąpiła za panowania Klaudiusza. W przeciągu zaledwie dekady (lata 40.–50. I wieku n.e.) osada na wzgórzu została niemal całkowicie opuszczona, a większa część populacji przeniosła się do nowo utworzonego, położonego niżej, Virunum. Ciekawe, że decyzja o opuszczeniu Magdalensbergu musiała zapaść stosunkowo nagle i zapewne centralnie, niezależnie od samych mieszkańców. Najlepszym argumentem na poparcie tej tezy jest fakt, że wspomniana świątynia na północnej pierzei forum nie została ukończona. Na decyzji o opuszczeniu osady na wzgórzu prawdopodobnie zaważyła jej nieprzystawalność do zmienionych wymagań administracyjno-komunikacyjnych. Virunum, położone w dolinie rzeki, na równinie i dokładnie na skrzyżowaniu najważniejszych szlaków handlowych przebiegających przez prowincję, pozwalało na dalszą rozbudowę i zapewnienie miejsca dla nowych osadników. Osadzie na wzgórzu pozostawiono jedynie znaczenie kultowe (związane przede wszystkim ze znajdującą się na szczycie postaugustiańską świątynią niezidentyfikowanego bóstwa norycko-rzymskiego, być może Marsa Latobiusa lub Norei)¹³.

Podsumowując, już pierwsze kontakty między lokalnymi mieszkańcami wzgórza a italskimi przybyszami zaowocowały przystosowaniem osady do witruwiańskich standardów. Zmiany te umocniło przybycie Rzymian, kiedy to dokonano dalszej przebudowy i dostosowania osiedla dla potrzeb handlowych i administracyjnych, o czym dobitnie świadczy *Repräsentationshaus* i wystawienie inskrypcji honoryfikacyjnych dla domu cesarskiego, być może wraz z posągami ku czci cesarza. Wtedy też zadbano o wprowadzenie rzymskich kultów. Szczególną uwagę zwraca świątynia Augusta i Romy na północnej pierzei forum. Wprowadzenie kultu władcy i bogini Rzymu wyraźnie wskazuje na duże znaczenie ośrodka na Magdalensbergu jako centrum nie tylko o wymiarze ekonomicznym, ale również religijno-politycznym. Prawdopodobnie zatem miasto przygotowywane było do pełnienia funkcji stolicy nowej prowincji Noricum. Paradoksalnie jednak, utworzenie tej nowej jednostki administracyjnej w 40 r. n.e., przez cesarza Klaudiusza, wpłynęło na upadek ośrodka. Nowa prowincja potrzebowała stolicy, która mogłaby się dalej rozrastać by sprostać potrzebom administracyjnym czy reprezentacyjnym. Rzeźba terenu wzgórza nie pozwalała na dalszą rozbudowę, koniecznym zatem okazało się przeniesienie centrum na niżej położone tereny.

VIRUNUM

Virunum wzniesiono w pierwszej połowie I wieku n.e. na tzw. Zollfeld, na wschodnim terasie rzeki Glan i na zachodnim zboczu wzgórza Töltschachberg. O jego lokacji w tym właśnie miejscu z pewnością zadecydowały względy ekonomiczne i strategiczne

¹³ Ibidem, s. 111; G. Alföldy, op. cit., s. 78–79.

ne – znajduje się ono bowiem na trasie głównego szlaku biegnącego przez prowincję, w pobliżu źródeł surowców i na żyznych ziemiach. Był to teren zamieszkały w przeszłości przez Latobików, choć w miejscu, w którym wzniesiono municypium, nie znaleziono żadnych śladów lokalnego, przedrzymskiego osadnictwa¹⁴.

Pomimo stosunkowo niewielkich rozmiarów (1 km²) miasto zostało starannie zaplanowane. Zbudowano je w systemie *cardo-decumanus*, według założeń opisanych przez Witruwiusza. Ulice były szerokie, umożliwiające przejazd powozów i posiadały system kanalizacyjny. Dzieliły one miasto na *insulae* o średnich rozmiarach od 37x70 metrów. We wschodniej części miasta znajdowała się wybudowana za panowania Hadriana i zajmująca dwie *insulae*, świątynia Trójcy Kapitołińskiej, z przylegającym do niej od południa wybrukowanym forum, do którego prowadziły od strony południowej trzy duże bramy¹⁵. Wydaje się, że kompleks ten powstał stosunkowo późno, dopiero w II wieku n.e. Na uwagę zwraca fakt, że forum nie zostało ulokowane przy *decumanus*, co było zwyczajem w miastach prowincjonalnych, przebiega przez nie w kierunku Wschód–Zachód *cardo*. Po wschodniej i zachodniej, a także, jak się przypuszcza, po południowej stronie forum, wybudowano hale, w których znajdowały się prawdopodobnie pomieszczenia administracyjne. Największy budynek to bazylika, leżąca po południowej stronie forum, z absydami po wschodniej i zachodniej stronie¹⁶.

Pomimo że nie odnaleziono dotąd pozostałości akweduktu, musiał istnieć system zaopatrzenia miasta w wodę. Świadczy o tym inskrypcja Campiliusa Verusa, który z własnych środków, jako *conductor ferrariarum*, sfinansował budowę rurociągów. Świadectwem istnienia takiej sieci jest także fakt wybudowania na zachód od forum (*insula I*) łaźni (datowanych na I wiek n.e.). W późniejszym okresie łaźnie wchodziły w kompleks budynków, do których zaliczało się kilka pomieszczeń, w tym sala zebrania ze słynną mozaiką z przedstawieniem Dionizosa¹⁷.

Większość budynków mieszkalnych została wzniesiona wkrótce po ufundowaniu municypium. Ich pozostałości (m.in. na *insuli IV*) w postaci pomieszczeń wyposażonych w hypocausta i wyłożonych mozaikami świadczą o zamożności mieszkańców. Ponieważ Virunum nigdy nie zostało otoczone murami, ludność z pobliskich willi miała stały dostęp do miasta¹⁸.

Na wschodzie ulokowano obóz wojskowy *singulares* namiestnika prowincji Virunum. Od południa przylegał do niego kompleks budynków, który mógł być rezy-

¹⁴ CL VIR /CLAVDIUM VIRVNUM, AE 1929, 222; por. CIL III 11555, 13975; 06, 3259, 3304; XIII 6860, 6892; AE 1933, 22; 1980, 751 = CIL VI 3225; por. AE 1958, 21; H. Vetters, *Virunum*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1977, t. 2, nr 6, s., s. 303–305; G. Alföldy, op. cit., s. 87–89.

¹⁵ De. Arch. 1.6–7; Z. Kaczmarek, *Centers of Romanness. The collegia in Virunum and their role in integrating the population of the provinces*, „Novensia” 2023, t. 33, s. 8; H. Vetters, op. cit., s. 311; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 208–209.

¹⁶ H. Vetters, op. cit., s. 313–314, 317–318.

¹⁷ AE 1995, 1195; H. Vetters, op. cit., s. 323–324.

¹⁸ G. Alföldy, op. cit., s. 89; H. Vetters, op. cit., s. 314, 320.

dencją prokuratora. Obóz to stosunkowo duży, ogrodzony murem obszar, w którym ulokowano liczne budynki. Kilka z nich, znajdujących się w południowo-wschodniej części, z pewnością pełniło funkcję wojskowych baraków (w tym siedziby dowództwa) i stajni. Obóz wojskowy w Virunum różni się od innych budowanych przez Rzymian na obszarach przyłimesowych przede wszystkim zarysem murów. Jego położenie na obniżeniu terenu powoduje, że nie mógł w pełni skutecznie pełnić funkcji obronnej¹⁹.

Po wschodniej stronie miasta odkryto teatr (datowany na II wiek n.e., prawdopodobnie na czasy Hadriana). Musiał on być istotnym miejscem nie tylko dla samych mieszkańców miasta, ale również z punktu widzenia władzy centralnej, skoro do jego odnowy przyczynili się Heliogabal i Aleksander Sewer. W jego pobliżu znajdowała się wzniesiona na planie okręgu świątynia oraz sądząc po odnalezionych fragmentach, posąg Hadriana. Niedaleko od teatru odkryto pozostałości drewniano-kamienego amfiteatru (datowanego również na II wiek n.e.), mogącego pomieścić około 3000 widzów. Pomimo owalnego planu, charakterystycznego bardziej dla cyrku, fakt, że mamy do czynienia z amfiteatrem poświadczają trzy inskrypcje budowlane. Dwie inne, zachowane fragmentarycznie, inskrypcje z czasów Sewerów są z kolei świadectwem nieustannych prac konstrukcyjnych, jakich wymagała budowla. Inskrypcje te potwierdzają ponadto, że był on aktywnie użytkowany przez niemalże 250 lat i że budowla była zdobiona malowidłami. W amfiteatrze odkryto absydalne pomieszczenie, które mogło być związane z kultem bogini Nemesis, istotnym w przebiegu igrzysk gladiatorskich. Na znaczenie ośrodka wskazuje ponadto odkryta na północ od zabudowań miejskich, leżąca w otoczonej murem dzielnicy świątynnej – *ara Noricorum* – miejsce, w którym gromadzili się przedstawiciele plemion noryckich. U początków V wieku n.e. nieufortyfikowane miasto zostaje opuszczone i popada w ruinę. Nigdy nie zostało ono ponownie zasiedlone²⁰.

SPÓŁECZEŃSTWO – CODZIENNE RYTUAŁY, STYL ŻYCIA A ROMANIZACJA

Nie ulega wątpliwości, że to właśnie architektura jest najwidoczniejszym dowodem rzymskiej obecności w Karyntii. Jednak to ówczesni mieszkańcy tych obszarów, z ich dążeniami do awansu społecznego i uzyskania możliwości współdecydowania o lo-

¹⁹ G. Alföldy, op. cit., s. 81; Ch. Gugl, W. Neubauer, E. Nau, R. Jernej *La caserma dei singulares del governatore a Virunum (Noricum)* [w:] *Roman army between Alps and Adriatic*, red. J. Horvat, Ljubljana 2016, s. 150, 155; idem, *New evidence for a Roman military camp at Virunum (Noricum)*, „Archaeologia Polona” 15, t. 53, s. 289.

²⁰ AE 1936, 83; AE 1999, 01197; AE 2002, 01094; AE 2001, 01587; AE 2004, 01072; AE 2004, 1070, 1071; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 28, 208, 210, 211, 227, 230; G. Alföldy, op. cit., s. 89, 214, 226; R. Jernej, *Die Ausgrabung des Amphitheaters von Virunum 1999*, „Carinthia I” 2000, t. 190, s. 90, 95–97.

sach własnych i ich miasta, byli największymi orędownikami zmian, które pociągała za sobą rzymska obecność²¹. Nie można zatem ograniczać analizy roli miasta do jego zabudowań. W przypadku osady na Magdalensbergu i przejmującego jej rolę Virunum, historia zetknięcia się miejscowej ludności z Rzymianami, jak już było powiedziane, zaczyna się wcześniej. Przedmioty codziennego użytku znalezione na Magdalensbergu potwierdzają dotychczasowe obserwacje poczynione dla innych miast prowincjonalnych – rzymskie artefakty, a co za tym idzie i sposoby ich użytkowania, były znane już w okresach poprzedzających podbój²². Kształtowały one nowe zwyczaje i tradycje, które integrować miały tak przecież różne społeczności. Można więc założyć, że poprzedzająca wzniesienie Virunum osada na Magdalensbergu miała cechy niezbędne by stać się ambasadorem kultury Rzymian, ułatwiając im tym samym aneksję jego terytorium. Próba zdefiniowania czym była rzymska kultura dla mieszkańców Karyntii wymaga przede wszystkim przeanalizowania zmian, jakie zaszły w ich codzienności po przybyciu Rzymian.

OBYWATELE I MIESZKAŃCY

Virunum, podobnie jak wcześniej osada na Magdalensbergu, stały się ważnymi ośrodkami społeczno-polityczno-gospodarczymi dla całego Noricum. O mieszkańcach prowincji mówią nam głównie dwa źródła: wspomniana już wyżej inskrypcja ku czci kobiet z domu cesarza Augusta z osady na Magdalensbergu oraz relacja Ptolemeusza²³. Inskrypcja wymienia osiem plemion, które zdecydowały się oddać hołd kobietom domu Augusta, uznając w ten sposób rzymską dominację. Ptolemeusz zaś wspomina trzynaście społeczności zamieszkujących prowincję od zachodu po wschód. Tereny centralnej Karyntii zamieszkane były głównie przez ludność pochodzenia celtyckiego: Noryków, Ambidrawów, Latobików i Helwetów. Zdaniem Gézy Alföldyego w Noricum było niewielu imigrantów, wśród których dominowali mieszkańcy Italii (przede wszystkim Akwilei). Największą część miejscowej populacji stanowiły lokalne rodziny²⁴. Do pełnego obrazu społeczeństwa brakuje jednak iliryskich imion mieszkańców.

Zdecydowanie najwięcej wiadomości o mieszkańcach tych terenów mamy dzięki epigrafice. W przypadku osady na Magdalensbergu już sama liczba inskrypcji, zwłaszcza liczba napisów rytych w piwnicznych magazynach, pozwala przypuszczać, że przynajmniej podstawowa znajomość łaciny musiała być na tych terenach

²¹ M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 2.

²² G. Woolf, *Taking the long view. Romanization and globalization in perspective* [w:] *Imperium Romanum: Romanization between colonization and globalization*, red. O. Bevedere, J. Bergmann, Palermo 2021, s. 22.

²³ Ptol. Geogr. 2.13.2.

²⁴ G. Alföldy, op. cit., s. 20, 67, 132–133.

stosunkowo powszechna. Na podstawie pozostałych źródeł epigraficznych, przede wszystkim *tesserae nummularie*, stwierdzić można, że większa część mieszkańców osady na Magdalensbergu była pochodzenia lokalnego, choć odnotowano też imiona greckie i rzymskie. Osoby je noszące posiadały różny status (*peregrini* – w większości lokalni mieszkańcy, a także obywatele rzymscy, wyzwolenicy i niewolnicy)²⁵.

Szacowana liczba mieszkańców osady na Magdalensbergu wynosiła około 3 tysiące, z których z imienia lub nazwiska poznaliśmy tylko ponad stu, więc, choć statystycznie, dane te upoważniają nas do wyciągania pewnych wniosków, nie umożliwiają jednak odmalowania pełnego obrazu społeczeństwa. Z inskrypcji z położonego w pobliżu osady cmentarza poznano 136 *nomina gentiliae*, w których przeważają Barbii (25), Iulii (19) Titii (10), obok mniej licznych, takich jak: Postumii (6) i Pobllicii (4), Fabii (4), Vetti (3), Fabricii (2), Veturii (2) oraz Vetilii (2)²⁶. Pierwsi przedstawiciele Barbii, Fundanii, Pobllicii, Postumii i Vetilii przybyli do Magdalensbergu jeszcze przed rzymskim podbojem. Z pewnością nie wszystkich magdalensberskich członków tych rodzin zaliczyć można do przybyszów z Italii, jednak ograniczone, głównie przez brak lokalnych *cognomina*, możliwości onomastyczne nie pozwalają stwierdzić, którzy z nich mogli być pochodzenia lokalnego. Mimo nazwisk sugerujących italskie pochodzenie, Marcus Zimmermann twierdzi, że większa część elity była miejscowa. Prawdopodobnie przejmowała ona nazwiska italskie mając po temu różne powody – od wyzwolenia po włączenie do rodziny poprzez małżeństwo czy adopcję. Do elity zaliczyć można przede wszystkim członków *ordo decurionum*, ale i wojskowych czy augustalów. Nie tylko akwilejscy, czy ogólniej italscy, kupcy byli zainteresowani handlem z miejscową ludnością. Inskrypcje w piwnicach-magazynach domów poświadczają, że do osady na Magdalensbergu przybywali kupcy z Patairy w Azji Mniejszej czy z Volubilis z Mauretanii, i to jeszcze w czasach, gdy Noricum nie było rzymską prowincją²⁷. Ufundowanie przez Klaudiusza Virunum i nadanie mu statusu municipium, wpłynęły znacząco na sytuację prawną mieszkańców terenów Karyntii. Prawa obywatelskie otrzymali bowiem wszyscy mieszkańcy miasta, a *civitates Norici* został wchłonięci w *territorium* nowego miasta.

W Virunum rezydowali też, pełniąc funkcje administracyjne, wyzwolenicy oraz niewolnicy cesarscy. Zaangażowani byli oni w liczne akty euergetyzmu, finansując ze swoich środków głównie świątynie lub ich odbudowę. Sami cesarze też byli zainteresowani miastem, inwestując środki w jego rozwój²⁸.

²⁵ M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 117; K. Gostenčnik, op. cit., s. 16; G. Alföldy, op. cit., s. 72.

²⁶ G. Alföldy, op. cit., s. 72.

²⁷ M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 121–123, 212–215; idem, *The Barbii, trade in Noricum and the influence of the local epigraphic habit on status display [w:] Social interactions and status markers in the Roman world*, red. G. Cupcea, R. Varga, Oxford 2018, s. 5–6; G. Alföldy, op. cit., s. 72–73; K. Gostenčnik, op. cit., s. 20.

²⁸ AE 1936, 85; CIL III 4807; 4808; 4826; 4827; 4828; 4894; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 227–228.

Świadectwa epigraficzne z Virunum pozwalają, jak się wydaje, na stworzenie pełniejszego obrazu mieszkańców miasta niż te z osady na Magdalensbergu. Jednym z najciekawszych źródeł tego typu jest marmurowa tablica z drugiej połowy II wieku n.e., na której wypisano w imiona męskich i żeńskich członków *Collegium Subaedianorum*. Kolegium zrzeszało robotników i rzemieślników związanych z budownictwem i produkcją materiałów budowlanych, a więc ludzi należących do niższych warstw społecznych, choć nie pozbawionych majątku. Na liście początkowo wymieniono 57 członków. Znalazły się na niej, poza mężczyznami (35), również kobiety (22). Po wymazaniu nazwisk dwóch członków i trzech członkiń, kolegium liczyło 52 osoby, 33 mężczyzn i 19 kobiet. Kobiety to głównie żony i siostry wymienionych na liście mężczyzn, chociaż cztery z nich nie były skoliigane z nikim z listy. W zdecydowanej większości były one lokalnego pochodzenia. Spośród mężczyzn, osiemnastu miało obywatelstwo rzymskie, piętnastu zaś było *peregrini*²⁹.

Równie istotnych informacji dostarcza największa spośród znalezionych na terenach prowincjonalnych inskrypcja budowlana wyryta na brązowej tablicy. Mowa w niej o odrestaurowaniu świątyni Mitry między 182/183 a 184 rokiem n.e. Do tekstu inskrypcji dołączono listę członków kolegium wyznawców Mitry. Początkowo wpisano na nią trzydziestu czterech członków, którzy za własne pieniądze odbudowali zawaloną, prawdopodobnie z przyczyn naturalnych, świątynię. Z czasem do listy dopisywano kolejne nazwiska, ostatecznie więc składa się ona z 98 nazwisk, z których pięć to nazwiska zmarłych na skutek zarazy, specjalnie uhonorowanych w tekście wyznawców³⁰. W sumie zarejestrowano 59 cognomina łacińskie, 24 greckie, z których kilka po raz pierwszy w Noricum oraz tylko 4 lokalne – celtyckie. Oznacza to, że lokalnych wyznawców Mitry było zaledwie 3,5%. Ponadto, na podstawie tablicy można wywnioskować, że 73 członków (74,5%) posiadało status obywatela rzymskiego lub prawo latyńskie. Pozostałe 23,5% to niewolnicy i wyzwolenicy. Jak pokazały badania G. Piccottiniego kilkudziesięciu członków kultu Mitry, wymienionych w inskrypcji, należało do rodzin, które znane są z innych aktywności na terenie Virunum, ale także innych miast Imperium, w tym Akwilei³¹. Obie przywołane inskrypcje stanowią istotne źródło poznania mieszkańców Virunum, ich imion, aktywności i kolidacji rodzinnych. Ponadto listy te są świadectwem, że nie tylko ludność rzymska (lub zromanizowana) brała udział w życiu społecznym miasta, nawet jeśli przeważała w wymienionych spisach. Pozwalają one na wysunięcie wniosku, że społeczeństwo prowincjonalne, otwarte i wielokulturowe, potrafiło ze sobą współpracować ku obopólnej korzyści.

²⁹ Ibidem; G. Piccottini, *Ein römisches Handwerkerkollegium aus Virunum*, „Tyche” 1993, t. 8, s. 111; Z. Kaczmarek, op. cit., s. 11–12, 115; G. Piccottini, *Ein römisches Handwerkerkollegium*, s. 119–120.

³⁰ Z. Kaczmarek, op. cit., s. 10; R. Beck, „*Qui Mortalitatis Causa Convenerunt*”: *The Meeting of the Virunum Mithraists on June 26, A. D. 184*, „Phoenix” 1998, t. 52, nr 3–4, s. 335; G. Piccottini, H. Dolenz, op. cit., s. 250–253.

³¹ Z. Kaczmarek, op. cit., s. 11; G. Piccottini, *Mithrastempel in Virunum*, Klagenfurt 1994, s. 29–32, 36–44.

EKONOMIA I SZTUKA

Bez wątpienia za wczesnym i intensywnym zainteresowaniem Magdalensbergiem i terenami wokół niego stoi ekonomia, a konkretnie zapotrzebowanie na doskonałą stal norycką. Warsztaty jej przetapiania odkryto w pobliżu forum, co jest świadectwem jej znaczenia dla rozwoju osady. Jednak obecność Rzymian i przybyszów z różnych części antycznego świata ułatwiła także mieszkańcom dostęp do sztuki basenu morza Śródziemnego.

Skupiając się zatem na tym, co nowe, rzymskie, w Magdalensbergu, uwagę zwrócić musi niezwykle wprost nawiązanie do rozwiązań architektonicznych i dekoracyjnych znanych z Italii. Już sam styl, w jakim budowano domy jest symptomatyczny dla zmian wprowadzonych na skutek wpływów rzymskich. Znajdowane na stanowisku freski reprezentujące głównie drugi i wczesny trzeci styl pompejański trudno porównywać z malarstwem ściennym znanym ze stanowisk Półwyspu Apenińskiego, świadczą one jednak o tym, że mieszkańcy osady na wzgórzu pretendowali do życia w otoczeniu tworzonym na wzór rzymski³².

Świadectwem sięgania do rzymskich wzorców w sztuce jest brązowy posąg młodzieńca – efeba z Magdalensbergu (połowa I wieku p.n.e.), który Alföldy identyfikuje z Marsem Latobiusem. Pochodząca z warsztatów italskich rzeźba stanowiła wotum pięciu osób, w tym dwóch wyzwolenców rodu Barbii i Poblicii. Jedną z nich, Marcus Galicinus, syn Vindilusa, był prawdopodobnie lokalnego pochodzenia i współpracował z rodzinami Barbii i Poblicii być może jako współnik, tłumacz, znawca lokalnego rynku. Jego przybrane łacińskie nazwisko wskazywać może, że albo przyjął on rzymski styl życia albo że, ze względu na kontakty z Rzymianami, łatwiej było mu się posługiwać zlatynizowanym nazwiskiem. Posąg efeba nie jest jedyną brązową rzeźbą znaną z osady. Na wzgórzu znaleziono także przedstawienia koni i gryfa, nieco późniejsze niż wspomniane wotum wyzwolenców³³.

Magdalensberg przyciągał nie tylko kupców, ale także artystów i rzemieślników. Już za czasów Augusta istniał tam warsztat kamieniarski, do którego przybywać mogli nawet kamieniarze z Italii by z lokalnego surowca rzeźbić dzieła nieodbiegające stylem od tych znanych z Półwyspu Apenińskiego. Virunum kontynuowało kontemplowanie sztuki na wzór rzymski. Niezwykle reprezentacyjnym miejscem, zaraz obok forum, była dzielnica łaźni (insula I). Na niej lub w jej pobliżu znaleziono nie tylko fragmenty malarstwa naściennego i stiuków, ale także fragmenty posągów – Dioskurów, Marsa, Apolla, Isis Norei, Wenus oraz innych bóstw i mitycznych postaci³⁴.

³² Idem, *Virunum l'ancienne*, s. 184–185; idem, *Die Stadt*, s. 296–297.

³³ CIL III 4815; G. Alföldy, op. cit., s. 111; G. Piccottini, *Virunum l'ancienne*, s. 180; idem, *Die Stadt*, s. 264; L. Gregoratti, op. cit., s. 241–243.

³⁴ K. Gostenčnik, op. cit., s. 24–25; G. Piccottini, *Virunum l'ancienne*, s. 185; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 210.

Przyjęcie rzymskiego stylu życia przez lokalną ludność jest widoczne również w powszechności przedmiotów codziennego użytku takich, jak ceramika arrentyńska, *terra nigra*, lampy, tekstylia, szkło czy inne pochodzące z warsztatów italskich wyroby. O upodobaniu do tego, co rzymskie świadczyć może ponadto powszechne spożywanie wina, oliwy, przetworów rybnych a nawet sprowadzanie produktów medycznych. Głównymi importerami italskich wyrobów były prawdopodobnie rodziny z Akwilei³⁵. Nie oznacza to jednak, że tylko oni korzystali z tych dóbr.

STYL ŻYCIA

Zgodnie ze słowami Tacyta, przyjęcie rzymskiego stylu życia miało być świadectwem tego, że Brytania stała się prawdziwie częścią Imperium. Analogiczną sytuację zaobserwować można w Noricum. Przedmioty i budynki odkryte na Magdalensbergu pozwalają na wyciągnięcie wniosków, że rzymski sposób spędzania czasu był tam znany i prawdopodobnie praktykowany. W I w. n.e., już po rzymskim podboju, wzniesiono łaźnie, natomiast odkrywane fragmenty naczyń i resztki pożywienia są świadectwem tego, że potrafiono bankietować na wzór rzymski³⁶.

Zarówno w osadzie na Magdalensbergu, jak i Virunum odnaleźć można ślady podejmowanych prób budowania wspólnoty. Jednym z najbardziej charakterystycznych przejawów rzymskiej wspólnotowości było oglądanie walk gladiatorów. Te najchętniej urządzano w drewnianych lub później kamiennych amfiteatrach. Kiedy miasto takiego nie posiadało, walki urządzano nawet na forum. Badania wskazują, że tak właśnie mogło być w osadzie na Magdalensbergu³⁷.

Virunum kontynuowało tradycje rzymskiego stylu życia, które mieszkańcy tych terenów rozpoczęli już na Magdalensbergu. Przeniesienie osady nieco niżej umożliwiło powstanie takich budowli, dla których na wzgórzu nie było już miejsca. Jedną z nich był kamiennie-drewniany amfiteatr, wzniesiony po wschodniej stronie miasta, na specjalnie do tego przygotowanym terenie. Zapewne powstał on w czasach Trajana, z tego bowiem okresu pochodzą najwcześniejsze, niewielkie znaleziska. Swoją pierwotną funkcję budowla przestała pełnić zapewne w czasach Licyniusza i Konstantyna, na co wskazują najmłodsze znaleziska monet. Badania wskazują, że po 315/316 roku n.e. nie organizowano już przedstawień. Samą budowlę te-

³⁵ K. Gostenčnik, op. cit., s. 11, 15, 29; G. Piccottini, *Virunum l'ancienne*, s. 190–191; G. Piccottini, *Die Stadt*, s. 293; H. Veters, op. cit., s. 333.

³⁶ Tac. Agr. 21; K. Gostenčnik, op. cit., s. 29–33; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 115; G. Alföldy, op. cit., s. 73.

³⁷ E. Flaig E., *Zrytualizowana polityka. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, Poznań 2013, s. 235–265; K. Gostenčnik, op. cit., s. 28–29.

atru otoczono szczególną troską, o czym świadczą trzy inskrypcje dotyczące jej renowacji lub odbudowy. Dwa z tych działań doprowadziły do niemalże całkowitej przebudowy amfiteatru³⁸. Zmiany te z pewnością związane były ze zmieniającymi się potrzebami mieszkańców i niesłabnącym zainteresowaniem odbywającymi się w nim igrzyskami. Wystawcy inskrypcji i sponsorzy tych przebudów to członkowie administracji rzymskiej – *duumvirovie* (w przypadku dwóch inskrypcji z końca II wieku) oraz w inskrypcji z początku III wieku, sądząc po *tria nomina*, obywatel rzymski. Takie akty euergetyzmu wpisują się w odziedziczoną jeszcze po Grekach, tradycję funkcjonowania rzymskich miast.

W Virunum istniał też teatr zbudowany w typowo rzymskim stylu, datowany na początek II wieku naszej ery. Inskrypcja poświadcza, że odrestaurowano go za czasów Heliogabala w 221 roku. Z obszaru miasta znamy też inskrypcję T. Flaviusa Aelianusa, homerysty³⁹.

Obecność takich budowli, jak amfiteatr, teatr czy łaźnie, świadczą o tym, że mieszkańcy Virunum szukali rozrywek w rzymskim stylu. Co więcej, materiały epigraficzne potwierdzają, że były one wielokrotnie restaurowane, co świadczy o ich wieloletnim i intensywnym użytkowaniu. Pomimo że większość aktów euergetyzmu dotyczy obywateli rzymskich i władz centralnych (głównie cesarzy), inskrypcja wystawiona przez kolegium wyznawców Mitry wyraźnie ukazuje, że budowle zdobiące miasto były ważne właściwie dla wszystkich mieszkańców.

O przejmowaniu rzymskiego stylu życia świadczy także stosunkowo duża liczba viruńskich kolegiów. O stowarzyszeniach budowniczych czy wyznawców Mitry pisałam powyżej. W Virunum nawet młodzież była gotowa do działania na rzecz miasta działając w *Collegium Manliensium*. W mieście funkcjonowało też *Collegium Larum*. Inskrypcja, wystawiona Herkulesowi i Eponie ku czci cesarza Karakalli, z częściowo zachowaną listą członków, jest prawdopodobnie świadectwem istnienia jeszcze innego stowarzyszenia. Z terenów Virunum znamy w sumie siedem lub nawet osiem kolegiów⁴⁰.

Ponadto w Virunum stwierdzono obecność krawców i farbiarzy, co tylko potwierdza tezę, że miasto nastawione było na zaspokojenie wszystkich potrzeb swoich mieszkańców. Toga, będąca jednym ze wskaźników „cywilizowania się” lokalnej ludności wymienianych przez Tacyta, była znana i być może nawet noszona na terenie obu ośrodków, ponieważ przedstawiano ją na reliefach. Niestety dla większości tych przedstawień nie zachowały się inskrypcje, nie jesteśmy więc w stanie stwierdzić kto nosił togę – obywatele przybyli *ex toto orbe romano* czy zromani

³⁸ H. Dolenz, R. Jernej, *Zum Umbau des Amphiteaters von Virunum in den Jahren 183/184 n. Chr. Archäologische und epigraphische Quellen in Ergänzung*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 2002, t. 51, nr 4, s. 284, 481–484, 495.

³⁹ AE 1982, 0754; H. Vettters, op. cit., s. 235.

⁴⁰ Z. Kaczmarek, op. cit., s. 7–33. CIL III 4779; 4778; 4784; 4792; 4817; ILLPRON 611; 618, 619; CIL III 4792 = ILLPRON 789; Z. Kaczmarek, op. cit., s. 10–13.

zowana ludność miejscowa. Brakuje też dokładnego datowania tych przedstawień, choć fakt, że najczęściej wyobrażano *toga contabulata* wskazywać może na wczesny wiek III n.e., kiedy to ten jej rodzaj był najpopularniejszy⁴¹.

KULT

Świątynie wznoszone w stylu rzymskim ku czci rzymskich bogów świadczą o rozprzestrzenianiu się nie tylko pochodzącej z Imperium religii, ale i rytuałów zgodnych z jego kulturą. Już w osadzie na Magdalensbergu rozpoczęto budowę świątyni bogini Romy i Augusta i to zaraz przy forum. Liczne świątynie odkryto też na obszarze Virunum, ale to świątynia Trójcy Kapitołińskiej dopełniła jego wizerunku jako rzymskiego miasta. Idea ufundowania budowli kultowej mogła wyjść nie tylko z inicjatywy władz miejskich lub państwowych, ale także prywatnej. W Virunum takim przykładem jest *mitreum*. Pomimo że do dziś nie odkryto tu żadnej świątyni tego typu, odnaleziono wiele zabytków związanych z kultem Mitry, świadczących o tym, że przynajmniej jedna świątynia została w Virunum wybudowana i że przypominała inne *mitrea* w Italii i niektóre prowincjonalne⁴².

Świadectwa epigraficzne dostarczają nam dowodów, że inne, prywatne, inicjatywy budowlane również były podejmowane. Jowiszowi Dolichenusowi za czasów Kommodusa *sacrarium cum triclinium* wystawił Bellicius, *peregrinus*, który musiał należeć do miejscowej elity. Dwóch innych mieszkańców, nie będących obywatelami rzymskimi, wystawiło niewielką świątynię Fortunie Augusta⁴³.

Jednym z najbardziej czczonych bóstw w prowincji była Isis Noreia. Jest wiele świadectw jej kultu, nie tylko pomników i ołtarzy, ale i inskrypcji budowlanych. Najciekawszy kompleks świątynny jej poświęcony wznosił się w pobliżu Virunum, w Hohenstein⁴⁴. Kult bogów w Virunum to przykład mieszania lokalnych wierzeń z tymi, przyniesionymi przez Rzymian, czego świadectwem jest nie tylko wspomniana Isis Noreia, ale także Hercules i Epona Augusta (inskrpcja im poświęcona jest dedykowana przez ludność celtycką). Czczono też Geniusza Augusti i Noricorum⁴⁵.

⁴¹ CIL III 04923; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 115–116; G. Piccottini, *Die Stadt*, s. 294; J. Garbsch, *Die Norisch-Pannonische Frauentracht in 1. Und 2. Jahrhundert*, München 1965, nr 81,10; 64,1; 81,9; 41; U. Rothe, *Clothing in the middle Danube provinces. The garments, their origins and their distribution*, „Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien” 2012, t. 81, s. 155–157.

⁴² H. Vetters, op. cit., s. 335; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 208–209; R. Beck, op. cit., s. 335, nr 2; G. Piccottini, *Mithrastempel*, s. 14, 18–19.

⁴³ CIL III 4789; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 232.

⁴⁴ AE 1990, 0778; CIL III 4809; 4810.

⁴⁵ CIL III 4784 i sama Epona: CIL III 4776; 4777; 4779; 4781.

Źródła epigraficzne dostarczają dowodów na obecność rzymskich kapłanów w Virunum: *pontifices, flamines, sacerdotes*, w tym *pontifex et sacerdos Deae Romae et Augusti*, a także *sixviri Augustalis*. Ponadto inskrypcje wymieniają *hauruspex res publica Virunensium*⁴⁶. Ich obecność jest świadectwem tego, że w mieście składano bogom ofiary i sprawowano rytuały na wzór rzymski, a także, że zwracano się o ich radę poprzez wróżby.

ADMINISTRACJA

Virunum, przez okres ponad stu lat (od około 45 r. n.e. do roku 170–175 n.e.) pełniło funkcję stolicy prowincji. Dopiero wojny markomańskie za czasów Marka Aureliusza wymusiły przeniesienie stolicy do Ovilavy⁴⁷. Stolicą nowej prowincji, *Noricum mediterraneum*, Virunum stało się na powrót w wyniku reformy Dioklecjana. Żadne prawo miejskie nie zachowało się dla Virunum, ale na podstawie innych świadectw można przypuszczać, że system administracyjny miasta nie różnił się od administracji innych, podobnych municypii⁴⁸.

Ze względu na jego znaczenie, w Virunum mieszkało wielu pracowników administracji rzymskiej. Najważniejszą osobą nie tylko w mieście, ale i w prowincji, był prokurator, wybierany przez cesarza osobiście, którego oficjalnym tytułem był *procurator Augusti in Norico*, choć tytułowano go także mianem *procurator Augusti provinciae Norici* czy też *procurator Augusti Norici* – wariacje w tytulaturze nie przekładały się jednak na zakres sprawowanej funkcji. Ostatni prokuratorzy, z lat 160 i 169 nazywali siebie *procurator Augusti regni Norici*. Prokuratorzy rezydujący w Virunum, choć legitymować musieli się wcześniejszym doświadczeniem, pochodzili z zachodniej części Imperium, z sąsiednich prowincji (Raetia) czy nawet samego Noricum. Znani są także prokuratorzy z Italii, czy nawet Afryki (Sextilius Felix). Niektórzy z prokuratorów służyli już wcześniej w prowincjach naddunajskich, np. w Panonii, co zapewne pozwoliło im dobrze zapoznać się z funkcjonowaniem celtyckiej części Imperium⁴⁹.

Ponadto inskrypcje poświadczają jeszcze takie stanowiska, jak *praefectus vehiculationis* (pocztomistrz), *conductores ferrariarum Noricarum*, *tabularius*, *viciarius*⁵⁰. Dochodów z prowincji pilnowali pierwotnie prywatni *conductores*, którzy

⁴⁶ CIL III 4814; 4868; 5060; 6494=11529; 6507; G. Alföldy, op. cit., s. 137.

⁴⁷ Ovilava, AEL OVILAV, np. CIL 03, 11785; COLONIA AVRELIA ANTONINIANA OVIL, np. CIL 03, 5630.

⁴⁸ G. Alföldy, op. cit., s. 79.

⁴⁹ CIL V 1838 = ILS 1349; CIL IX 4753 = ILS 1350; ILS 1351; G. Alföldy, op. cit., s. 79–80.

⁵⁰ CIL III 4788, 4809, 4800, 4808; G. Piccottini, *Virunum*, s. 110–111; M. Hainzmann, *Ovilava–Lauriacum–Virunum. Zur Problematik der Statthalterresidenzen und Verwaltungszentren Norikums ab ca. 170 n. Chr.*, „Tyche” 1991, t. 6, s. 71.

dopiero za czasów Antoninusa Piusa zostali podporządkowani urzędnikom prokuratora⁵¹.

Samo municipium administrowane było przez kolegium czterech mężczyzn – dwóch *duumviri* i dwóch *aediles*. Wspomagali ich *quaestores*, którzy odpowiedzialni byli za budżet miasta. Ponadto w mieście funkcjonowała rada dekurionów. Ta ostatnia odpowiedzialna była także za przylegające do miasta *territorium*, choć *vici* miały zapewne swoich *magistrii* (żaden nie został poświadczony dla Noricum). Z dwudziestu znanych nam z imienia urzędników, zaledwie dziewięciu można, na podstawie ich *pseudogentilica* i celtyckich *cognomina*, zaliczyć do grona lokalnych mieszkańców. Jednakże do tej liczby dodać można jednego przedstawiciela *gens Barbia*, który zapewne był lokalnego pochodzenia, i troje wyzwoleńców cesarskich. W sumie mówić więc można aż o trzynastu urzędnikach miejskich pochodzenia lokalnego⁵². Virunum było również siedzibą władz prowincjonalnych – *concilium provinciae* – zgromadzenia przedstawicieli miast prowincji, o czym świadczy wspomniana już *ara Noricorum* znajdująca się na północy od obrzeży miasta⁵³.

WNIOSKI

Centralne położenie obu osad – tej na Magdalensbergu i Virunum – choć nie wyznaczające geometrycznego środka prowincji, nie podlega dyskusji. Bliskość cennych złóż metali oraz krzyżowanie się w ich okolicy najważniejszych szlaków handlowych, uczyniło z nich jedno z najistotniejszych ośrodków w regionie i bezpośrednio wpłynęło na ich rozwój. Ze względu na to swoje położenie uznane zostały też za główne ośrodki romanizacji rozumianej jako przejawy zmian zachodzących na skutek zetknięcia się z rzymską kulturą. Tak pojmowana romanizacja dotknęła sfery administracyjnej, społecznej, gospodarczej i kulturowej, stając się istotną siłą integrującą ludność zamieszkującą ten region.

Magdalensberg w okresie początków pryncypatu było unikatowe – w całym Noricum nie było podobnej wielkościowo osady będącej jednocześnie wielokulturowym centrum polityki i handlu. *Repräsentationhaus* – miejsce zetknięcia się reprezentantów rzymskiej władzy, z przedstawicielami lokalnych plemion – zdaje się być świadectwem faktycznego jednoczenia się mieszkańców wokół wspólnej sprawy. Wystawienie tam inskrypcji ku czci kobiet domu Augusta jest też świadectwem tego, że ośrodek był ważny nie tylko dla kupców i innych przybyszów z Imperium, ale i dla miejscowych wystawców napisu.

⁵¹ G. Alföldy, op. cit., s. 79.

⁵² AE 1992, 1367; G. Alföldy, op. cit., s. 101–102; M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 217.

⁵³ G. Alföldy, op. cit., s. 102.

Źródła dowodzące synkretyzmu religijnego, czego najlepszym przykładem jest świątynia na szczycie wzgórza, która przetrwała nawet opuszczenie osady, zdają się potwierdzać, że ośrodek wyróżniał się na tle innych miast Noricum. Co więcej, pojawienie się świątyni bóstwa synkretycznego, w miejscu, w którym nie odnotowano wcześniejszej działalności kultowej, może być świadectwem tego, że pojawiła się nowa jakość – nowe społeczeństwo, które dla swoich działań poszukiwało opieki boga, którego natura byłaby zrozumiała zarówno dla lokalnej ludności, jak i dla przybyszów.

Inną niezwykle interesującą cechą społeczności Magdalensbergu jest powszechna znajomość przynajmniej podstaw łaciny, o czym świadczą graffiti w piwnicach-magazynach domów prywatnych. Znaczenie tego języka musiało być ogromne, skoro użyto go z potrzeby komunikacji między przybywającymi do ośrodka reprezentantami różnych części Imperium. Latynizację życia widać też na przykładzie jednego z wystawców pomnika młodzieńca, Marcusa Galicinus, syn Vindiliusa, który przyjął łacińskie nazwisko, co zapewne ułatwiło mu kontakt z pochodzącymi z Akwilei pracodawcami.

W osadzie na Magdalensbergu widać więc społeczność, dla którego najważniejsza jest wspólnota gospodarczo-polityczna, która umożliwia realizację własnych interesów, głównie handlowych. Na poziomie społecznym i światopoglądowym dostrzec można próby znalezienia porozumienia, które łączyłoby w sobie lokalne tradycje z kulturą rzymską.

Rozwoju ośrodka na Magdalensbergu nie wstrzymał nawet rzymski podbój. Według G. Alföldyego, dopiero opuszczenie Magdalensbergu i osiedlenie ludności w nowej stolicy – Virunum – zatrzymało procesy urbanizacyjne. Niewielka liczba osadników spoza prowincji, która po opuszczeniu ośrodka na wzgórzu, utraciła warunki nieskrępowanego rozwoju, również mogła stać się przyczyną zahamowania urbanizacji⁵⁴.

Virunum powstało najprawdopodobniej na mocy decyzji władz centralnych. Już pod względem architektonicznym jest to osada na wskroś rzymska, z założenia mająca ostatecznie pomieścić wszystko to, co stało się cechą charakterystyczną miast Imperium, a więc forum i świątynię Trójcy Kapitołińskiej, termy, teatr i amfiteatr. Właściwie od samego początku posiadało status municypium. W centrum osady nie ma już miejsca na elementy lokalne – *ara Noricorum* zostaje wzniesiona poza zabudowaniami miejskimi. Wyraźnie dostrzec też można, niemalże niezauważalne w osadzie na Magdalensbergu, zaangażowanie władz centralnych i *augustales*. Na podstawie świadectw epigraficznych stwierdzić można z kolei nieco mniejszy udział lokalnej ludności w życiu ośrodka. Istnieją świadectwa współpracy wielokulturowej, jak chociażby wspomniane inskrypcje kolegów, jednak i one wskazują na wyraźną przewagę utożsamiających się z cywilizacją rzymską mieszkańców. Dbałość o miejsca wspólne, przez którą rozumieć należy finansowanie prac budow-

⁵⁴ Ibidem, s. 74, 86.

lanych i renowacyjnych budowli użytku publicznego, cechuje właściwie tylko obywateli rzymskich. Z tego schematu wyłamują się tylko świątynie i miejsca kultu, w których budowę, utrzymanie i renowację chętnie angażowała się ludność lokalna, celtycka. Ona też stanowiła podstawę *ordo decurionum*. Pod względem społecznym więc Virunum jest niezwykle intrygujące. Z jednej strony wyłania się obraz miasta peryferyjnego, zamieszkałego głównie przez ludność lokalną, która stanowi trzon jego elity. Jednak, mimo upływu czasu, ludność ta niechętnie angażuje się finansowo w utrzymanie typowo rzymskich obiektów w mieście, którą to rolę przejmuje władza centralna.

Osada na Magdalensbergu, powstała z oddolnej inicjatywy, zdaje się faktycznie jednoczyć, jeśli nie w jednakej kulturze, to przynajmniej we wspólnocie interesów. Póki mieszkańcy mieli możliwość samodzielnego decydowania do jakiego stopnia angażują się w kontakty z nielokalną ludnością, proces integracji zdaje się pełniejszy. Chętniej przyjmowano wtedy także rozwiązania płynące z Rzymu, takie jak język i pismo⁵⁵. Można więc założyć, że osada na Magdalensbergu była świadectwem procesu budowy nowego, prowincjonalno-rzymskiego społeczeństwa.

Narzucenie rzymskich rozwiązań organizacji wspólnej przestrzeni paradoksalnie nie wspomogło procesu romanizacji. Pomimo wysiłku włożonego w stworzenie licznych możliwości integracji takich, jak organizowane w amfiteatrze igrzyska gladiatorskie, czy umożliwienia funkcjonowania różnego rodzaju kolegiów, zmiany wydają się zwalniać⁵⁶. Oczywiście samo Virunum pozostawało ośrodkiem, w którym kontynuacja procesu integracji i wykształcania się nowego społeczeństwa była nadal podejmowana. Było ono też ważnym miejscem autoreprezentacji, rozumianej jako potrzeba zamanifestowania swojej tożsamości i zapisania się w dziejach⁵⁷. To właśnie miasto zapewniało odpowiednią publikę, która podziwiać mogła nie tylko akty euergetyzmu elity lokalnej i imperialnej, ale i liczne napisy świadczące o rozwoju miasta. To w przestrzeni miejskiej wznoszono ołtarze ku czci bóstw i cesarza, wokół miasta zaś stawiano pomniki nagrobne, dokładnie tak, jak w innych miastach rzymskich.

Nie sposób jednak nie zauważyć przesunięcia typowo rzymskich akcentów do centrum, podczas gdy lokalne cechy zostają „wypchnięte” na peryferie miasta. Poza tym wydaje się, że lokalni mieszkańcy usiłowali zachować równowagę między chęcią zarządzania miastem, a zachowaniem swojej odrębności. Być może to właśnie doprowadziło do spowolnienia procesu romanizacji – silna tożsamość plemion norryckich, które wszak do momentu aneksji posiadały swoje państwo.

W życiu prywatnym zmiany zachodziły wolniej. Świadczy o tym mniej liczne uczestnictwo lokalnej ludności we wspólnych stowarzyszeniach, także religij-

⁵⁵ M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 117.

⁵⁶ E. Flaig, op. cit., s. 237–238.

⁵⁷ M. Zimmermann, *Romanisation und Repräsentation*, s. 230.

nych. Innym przykładem jest ikonografia nagrobna. Na wielu pomnikach zobrazowano kobiety noszące stroje lokalne, noryckie, mężczyźni zaś najczęściej noszą *sagum* lub inny strój niepozwalający określić ich pochodzenia. Wszystkie te wizerunki są stosunkowo późne. Togi, przede wszystkim *togae contabulatae*, pojawiają się na przedstawieniach datowanych często dopiero na początek III wieku n.e. Jeżeli uznać je za przejaw przyjęcia rzymskiego obywatelstwa i stylu życia, to może to być wynikiem *Constitutio Antoniniana*. Niechętnie porzucanie „tradycyjnego” ubioru można częściowo wyjaśnić istnieniem dwóch stref, które wzajemnie się przeplatały – strefy publicznej i prywatnej. Ta publiczna swoją scenę miała w miastach, gdzie to, co prywatne przeplatało się z gospodarką, kulturem czy polityką. Strefa publiczna to strefa romanizacji – rozumianej nie do końca tak, jak to opisali Tacyt czy współcześni badacze, jak m.in. Mommsen i Haverfield. Co prawda dominowała w niej kultura i język Rzymian, ale była to jednocześnie strefa bezpieczna, w której bez problemu odnajdowali się przybysze z całego Imperium, w której możliwa była integracja i wspólne działanie. Sfera prywatna, domowa, którą reprezentują głównie kobiety, romanizacji podlegała wolniej lub też wcale. Być może mniejszy wpływ kultury rzymskiej w życiu prywatnym mieszkańców Karyntii doprowadził do sytuacji, w której ludność tak niechętnie angażowała się w utrzymanie budowli użyteczności publicznej.

Mimo że po opuszczeniu prowincji przez administrację rzymską dawni mieszkańcy nie wrócili ani do osady na Magdalensbergu, ani do Virunum, niezaprzeczalne pozostaje to, że przez długi okres stanowiły one istotne miejsce dla swoich mieszkańców. Choć widoczne do dziś pozostałości budynków są świadectwem administracyjnej i politycznej roli czy wręcz przewagi (zwłaszcza w Virunum), Rzymian, źródła epigraficzne poświadczają współpracę, zwłaszcza gospodarczą, pomiędzy lokalnymi mieszkańcami a przybyszami. Badania nad oboma miastami jasno ukazują, że to lokalna ludność środkowej Europy, przyczyniła się do rozprzestrzenienia się i przetrwania cywilizacji grecko-lacińskiej.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

Alföldy G., *Noricum*, Londyn 1974.

Beck R., „*Qui Mortalitatis Causa Convenerut*”: *The Meeting of the Virunum Mithraists on June 26, A. D. 184*, „Phoenix” 1998, t. 52, nr 3–4, s. 335–344.

Christaller W., *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Vorbereitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Jena 1933.

Dolenz H., Jernej R., *Zum Umbau des Amphiteaters von Virunum in den Jahren 183/184 n. Chr. Archäologische und epigraphische Quellen in Ergänzung*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 2002, t. 51, nr 4, s. 481–501.

Flaig E., *Zrytualizowana polityka. Znaki, gesty i władza w starożytnym Rzymie*, Poznań 2013.

- Garbsch J., *Die Norisch-Pannonische Frauentracht in 1. Und 2. Jahrhundert*, München 1965.
- Gerritsen F., Roymans N., *Central places and the construction of tribal identities. The case of the Late Iron Age Lower Rhine region* [w:] *Celtes et Gaulois, l'Archéologie face à l'Histoire*, 4: *les mutations de la fin de l'âge du Fer. Actes de la table ronde de Cambridge, 7–8 juillet 2005*. Glux-en-Glenne, red. C. Haselgrove, Bibracte 2006, s. 251–266.
- Gostenčnik K., *Die Stadt auf dem Magdalensberg und ihre Eliten*, „Carinthia” 2018, t. 208, s. 11–38.
- Gostenčnik K., Dolenz H., *Wirtschaftsbauten in der frühromischen Stadt auf dem Magdalensberg in Kärnten* [w:] *Wirtschaftsbauten in der antiken Stadt. Internationales Kolloquium Karlsruhe 2012. Materialien zur Bauforschung und Baugeschichte 20*, red. U. Fellmeth J. Krüger, K. Ohr, J. J. Rasch, Karlsruhe 2016, s. 145–165.
- Gregoratti L., *Roman traders as a factor of Romanization in Noricum and in the Eastern Transalpine Region* [w:] *Processes of cultural change and integration in the Roman world*, red. S. T. Roselaar, Boston 2015, s. 239–252.
- Gugl Ch., Neubauer W., Nau E., Jernej R., *La caserma dei singulares del governatore a Virunum (Noricum)* [w:] *Roman army between Alps and Adriatic*, red. J. Horvat, Ljubljana 2016, s. 145–162.
- Gugl Ch., Neubauer W., Nau E., Jernej R., *New evidence for a Roman military camp at Virunum (Noricum)*, „Archaeologia Polona” 15, t. 53, s. 289–292.
- Jernej R., *Die Ausgrabung des Amphitheaters von Virunum 1999*, „Carinthia I” 2000, t. 190, s. 83–99.
- Kaczmarek Z., *Centers of Romanness. The collegia in Virunum and their role in integrating the population of the provinces*, „Novensia” 2023, t. 33, s. 7–34.
- Hainzmann M., *Ovilava–Lauriacum–Virunum. Zur Problematik der Statthalterresidenzen und Verwaltungszentren Norikums ab ca. 170 n. Chr.*, „Tyche” 1991, t. 6, s. 61–85.
- Harding A., *World systems, cores, and peripheries in prehistoric Europe*, „European Journal of Archaeology” 2013, t. 16, s. 378–400.
- Mrozewicz L., *Romanisierung als Integrationsfaktor des Imperium Romanum*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2017, t. 16, s. 281–293.
- Piccottini G., Dolenz H., *Die Ausgrabungen in Virunum (Zollfeld) im Jahre 1992*, „Carinthia I” 1993, t. 183, s. 245–256.
- Piccottini G., *Zu den augustischen Ehreninschriften vom Magdalensberg*, „Carinthia I” 2005, t. 195, s. 11–26.
- Piccottini G., *Virunum l'ancienne: le site du Magdalensberg* [w:] *La naissance de la ville dans l'antiquité*, red. M. Reddé, L. Dubois, D. Briquel, H. Lavagne, F. Queyrel, P. Barral, R. Bedon, D. Briquel, A. Carandini, W. A. P. Childs, F. Cordano, J.-P. Guillaumet, M. Hatzopoulos, M. Joly, N. Kourou, A. Laronde, P. Leriche, F. Létoublon, I. Malkin, J. Metzler, G. Piccottini, M. Piérart, I. Piso, M. Reddé, J.-M. Roddaz, L. Vaxelaire, C. Wenzel, Paris 2003, s. 171–194.
- Piccottini G., *Virunum* [w:] *Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien: Noricum*, red. M. Šašel Kos, P. Scherrer, Ljubljana 2002, s. 103–134.
- Piccottini G., *Mithrastempel in Virunum*, Klagenfurt 1994.
- Piccottini G., *Ein römisches Handwerkerkollegium aus Virunum*, „Tyche” 1993, t. 8, s. 111–123.
- Piccottini G., *Die Stadt auf dem Magdalensberg – ein spätkeltisches und frühromisches Zentrum im südlichen Noricum*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1977, t. 2, nr 6, s. 263–301.
- Piegdón M., *Romanizacja, kreolizacja, globalizacja, tożsamość czy też „stawianie się rzymianinem”? Kolonialne i postkolonialne spojrzenie na problem przemian kulturowych w imperium romanum*, „Historyka” 2020, t. 50, s. 397–419.
- Rothe U., *Clothing in the middle Danube provinces. The garments, their origins and their distribution*, „Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien” 2012, t. 81, s. 137–232.

Vetters H., *Virunum*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 77, t. 2, nr 6, s. 302–354.

Woolf G., *Taking the long view. Romanization and globalization in perspective* [w:] *Imperium Romanum: Romanization between colonization and globalization*, red. O. Bevedere, J. Bergmann, Palermo 2021, s. 19–32.

Zimmermann M., *The Barbii, trade in Noricum and the influence of the local epigraphic habit on status display* [w:] *Social interactions and status markers in the Roman world*, red. G. Cupcea, R. Varga, Oxford 2018, s. 1–8.

Zimmermann M., *Romanisation und Repräsentation in Noricum*, Bonn 2017.